

שלושה המה נפלאו ממני וארבעה לא ידעתיים

מים ראשונים: ראה הפסוק שלקחנו לכותרת הדרך במשלי ל יח: "שְׁלֹשָׁה הֵמָּה נִפְלְאוּ מִמֶּנִּי וְאַרְבָּעָה לֹא יָדַעְתִּים". ותשובת ספר משלי מיד שם בפסוק הסמוך: "דֶּרֶךְ הַנֶּשֶׁר בְּשִׁמְיָם דֶּרֶךְ נָחַשׁ עָלַי צוּר דֶּרֶךְ אֲנִיָּה בְּלֵב יָם וְדֶרֶךְ גִּבֹר בְּעֵלְמָה". מה לפסוקים אלה ולחג הסוכות?

וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הַדֶּרֶךְ כַּפֹּת תְּמָרִים וְעֵנָף עֵץ עֵבֶת וְעֵרְבֵי נַחַל וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שְׂבָעַת יָמִים: (ויקרא כג מ).

מסכת סוכה דף לב עמוד א - הלולב

תניא, רבי יהודה אומר משום רבי טרפון: כפות תמרים - כפות, אם היה פרוד - יכפתנו.² אמר ליה רבינא לרב אשי: ממאי דהאי כפות תמרים דלולב הוא? אימא חרותא! - בעינא כפות, וליכא. - ואימא אופתא! - כפות מכלל דאיכא פרוד, והאי כפות ועומד לעולם. - אמר ליה: ואימא פופרא! - אמר אביי: "דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום" כתיב.³

אמר ליה רבא תוספאה לרבינא: ואימא תרתי כפי דתמרי! - כפת כתיב. - ואימא חדא! - להווא כף קרי ליה.⁴

מסכת סוכה דף לב עמוד ב - ההדס

תנו רבנן: "ענף עץ עבת" - שענפיו חופין את עצו. ואי זה הוא - הוי אומר זה הדס. - ואימא זיתא! - בעינן עבת וליכא. ואימא דולבא! - בעינן ענפיו חופין את עצו וליכא. - ואימא הירדוף! - אמר אביי: "דרכיה דרכי נעם" (משלי ג יז) וליכא. רבא אמר מהכא: "האמת והשלום אהבו" (זכריה ח).⁵

מסכת סוכה דף לג עמוד ב - ערבה

תנו רבנן: "ערבי נחל" - הגדילין על הנחל. דבר אחר: ערבי נחל - שְׁעָלָה שלה משוך כנחל. תניא אידך: ערבי נחל. אין לי אלא ערבי נחל, של בָּעַל ושל הרים מניין? - תלמוד לומר ערבי נחל, מכל מקום.⁶

¹ מנין לנו מה הם ארבעת המינים? השניים שנראים יחסית ברורים מהפסוק, הם הלולב (כפות תמרים) והערבה (ערבי נחל). אך מנין לנו ש"עץ עבות" הוא הדס וש"פרי עץ הדר" זה אתרוג? וגם תמר (לולב) וערבה: איזה חלק בדיוק של הצמח? איזה סוג צמח? האם מקום גידולו, למשל, חשוב?

² רבי יהודה לכאורה מדבר על הצורך לכפות (לאגוד) את כפות התמרים, אבל נראה שצורך זה משפיע על ההחלטה איזה חלק שלעץ התמר ניקח למצווה.

³ כפי שנראה בהמשך, יחסית למינים האחרים, השאלות לגבי הלולב הן קלות. אין ספק על איזה צמח מדובר: עץ התמר. השאלות הן רק אם חייבים לקחת את הענף שצומח במרכז העץ (לולבא) או אולי אפשר לקחת ענף תמר פתוח (מהסוג שאנחנו מסככים בו את הסוכה), אולי אפשר ענף דקל שכבר התייבש (חרותא), אולי גזע הדקל (אופתא) וכו'. ולכל שאלה, יש תשובה: למה לא ניקח חרותא? משום שעליו כבר נפרדו לצדדים ואינם "כופתיים" אותו. באופן דומה, לא הגזע (אופתא), משום שאין עליו עלים כלל וכולו "כפות" בטבע. ולמה לא כופרא (ענף הדקל "חצי יבש" שאפשר עדיין לכפות ולאגוד אותו - ראה רש"י ושטיינזלץ שם)? משום "דרכיה דרכי נועם". טיעון זה נראה בהמשך גם לגבי הדס (ולא ברור מדוע לא נוקטת הגמרא בנימוק של הידור).

⁴ השאלה כאן היא על הכמות. מדוע לא שני לולבים? הרי קוראים את המילה "כפות תמרים"? התשובה: כתוב "כפת" בכתיב חסר. אז אולי נביא רק עלה אחד של תמר? התשובה: כתוב "כפת" - מדובר בכף התמר. השאלה האחרונה היא אולי קצת "מרגיזה" - וכי תעלה דעתך שהתורה חשבה שאדם יתלוש עלה אחד מהתמר ויקיים בו את המצווה? וכי זה דרך כבוד? דרכיה דרכי נעם! נראה שלרובי השאלות יש גממה ברורה - הכל מתנקז למדרש ויקרא רבה שנראה בהמשך.

⁵ זיתא - זית. אולי הכוונה של התורה לעץ הזית שגם הוא עליו חופים את עצו? מה גם, אם מותר לנו להוסיף, שבפסוק בנחמיה (שעוד נראה בהמשך) כתוב מפורש: "צאו ההר והביאו עלי זית! התשובה: עלי עץ הזית אינם יוצרים שרשרת ("עבות" - ראה שמות כח יד: "וּשְׁתֵּי שְׂרָשְׁרֹת זָהָב טְהוֹר מְגִבֹּת תַּעֲשֶׂה אֹתָם מְעֵשֶׂה עֵבֶת וְנִתְּתָה אֶת שְׂרָשְׁרֹת הָעֵבֶת עַל הַמְּשַׁבְּצֹת"). ואולי הכוונה לעץ הדולב? התשובה: עץ הדולב אין עליו חופים את עצו. אז אולי הרדוף? התשובה: הרדוף הוא צמח רעיל (פירוש תוספות נותן שם סיבה אחרת: "מברז את הידיים כקוצים") ואין זה נאה לקחתו לשם מצווה. הפסוק "דרכיה דרכי נעם" מוזכר פעמים רבות בענייני אגדה ומדרש ועל כך בע"ה בפעם אחרת. בנימוק הלכתי הוא מוזכר, בנוסף לעניין שלנו, גם במסכת יבמות טו ע"א וזו ע"ב כסיבה להקל בדיני ייבום ולהימנע מחליצה במקרים שבהם ניתן להקל, כגון ספיקות.

⁶ בערבה לכאורה אין בעיית זיהוי אלא שיש הידור מצווה בערבי נחל. אבל בדיעבד גם ערבה הגדלה בהרים ובשדה בעל, כשירה.

תנו רבנן: ערבי נחל - הגדילות על הנחל, פרט לצפצפה הגדילה בין ההרים ... תנו רבנן: אי זהו ערבה ואיזהו צפצפה? ערבה קנה שלה אדום, ועלה שלה משוך, ופיה חלק. צפצפה, קנה שלה לבן, ועלה שלה עגול, ופיה דומה למגל.⁷

תנו רבנן: ערבי נחל - הגדילות על הנחל, פרט לצפצפה הגדילה בין ההרים. אמר רבי זירא: מאי קראה? "קח על מים רבים צפצפה שמו" (יחזקאל יז ה).⁸ אמר ליה אביי: ודילמא פרושי קא מפרש, קח על מים רבים ומאי ניהו צפצפה! - אם כן מאי שמו? - אמר רבי אבהו: אמר הקב"ה: אני אמרתי שיהו ישראל לפני קח על מים רבים, ומאי ניהו - ערבה. והן שמו עצמן כצפצפה שבהרים.⁹

מסכת סוכה דף לה עמוד א - האתרוג

תנו רבנן: "פרי עץ הדר" - עץ שטעם עזו ופריו שוה, הוי אומר זה אתרוג.¹⁰ ואימא פלפלין? ... התם משום דלא אפשר ...¹¹ רבי אומר: אל תקרי הדר אלא הדר, מה דיר זה - יש בו גדולים וקטנים, תמימים ובעלי מומין, הכי נמי - יש בו גדולים וקטנים ובעלי מומין. - אטו שאר פירות לית בהו גדולים וקטנים, תמימים ובעלי מומין?¹² - אלא הכי קאמר: עד שבאין קטנים עדיין גדולים קיימים.¹³ רבי אבהו אמר: אל תקרי הדר אלא הדר - דבר שדר באילנו משנה לשנה.¹⁴ בן עזאי אומר: אל תקרי הדר אלא הידור שכן בלשון יווני קורין למים הידור¹⁵ ואיזו היא שגדל על כל מים - הוי אומר זה אתרוג.¹⁶

ויקרא רבה ל טו "ולקחתם לכם" - חכמת שלמה

"ולקחתם לכם ביום הראשון" - אחר כל אותה חכמה שכתובה בשלמה: "החכמה והמדע נתון לך" (דברי הימים ב א יב), "ותרב חכמת שלמה מחכמת כל בני קדם ... ויחכם מכל האדם" (מלכים א ה י), ישב לו תמה

⁷ מה שחשוב בערבה הוא לא לבלבל עם הצפצפה. ראה בגמרא שם שמאז שחרב בית המקדש התחלפו השמות ערבה וצפצפה (חלפתא בארמית), כמו גם חצוצרה ושופר, ולכן ניתן לטעות ולהחליף ביניהם. ראה לשון הירושלמי סוכה פרק ג הלכה ג שקורא לשניהם "ערבה": "איזו היא ערבה פסולה? עלה עגול וקנה לבן. איזו היא ערבה כשירה? עלה ארוך וקנה אדום".

⁸ ראה הפסוק המלא שם במשל הנשר והארז בפרק יז ביחזקאל: "ויקח מזרע הארץ ויתנהו בשדה זרע קח על מים רבים צפצפה שמו". שמו בש"ן שמאלית - שם אותו.

⁹ בניסיון למצוא סמך לפסילת הצפצפה (פסילה שמקורה במשנה שם: "והצפצפה פסולה", חוזרת הגמרא על הברייתא "פרט לצפצפה" ורבי זירא מבקש לסייע מהפסוק ביחזקאל. סיוע זה 'מותקף' ע"י אביי שמצביע ובצדק שמהפסוק הזה אפשר ללמוד בדיוק ההפך - שהצפצפה כשירה. (ראה רש"י על הפסוק שמסביר מה היא צפצפה - "מין אילן ערבה שענפיו מרובים שאלק"א בלע"ז"). נחלץ לעזרה רבי אבהו הארץ-ישראלי (אולי אחרי שרבי זירא עלה לארץ) ופותר את הבעיה בכך שהוא מחלק את הפסוק, נכון יותר את החצי השני של הפסוק (ראה הערה קודמת) לשניים: "קח על מים רבים", "צפצפה שמו" ויוצר דרשה קצת מורכבת: "אמר הקב"ה: אני אמרתי שיהו ישראל לפני קח על מים רבים, ומאי ניהו - ערבה. והן שמו עצמן כצפצפה שבהרים". נראה שלעתיים עדיף להשאיר את הדברים למסורת ולמנהג, גם בלי סמך מפסוקים.

¹⁰ במה אתרוג עזו ופריו שווים בטעם? ראה שטיינזלץ בגמרא שם שמסביר ש"עצו" הכוונה לקליפה. ושמעתי מפרופ' אליעזר גולדשמידט מהפקולטה לחקלאות ברחובות שב"טעם" הכוונה אולי לריח, שריח העץ והפרי שווים. ראה בגמרא סוכה דף לב ע"ב (המשך הגמרא שהבאנו לעיל בנושא ההדס) שגם על הדס יש מי שאומר שטעם עזו ופריו שווים ושם באמת יכול להיות רק ריח. ראה עוד רש"י בראשית פרק א פסוק יא (בעקבות בראשית רבה): "עץ פרי - שיהא טעם העץ כטעם הפרי, והיא לא עשתה כן, אלא (פסוק יב) ותוצא הארץ עץ עושה פרי, ולא העץ פרי". האם האתרוג הוא "זכר למעשה בראשית" המקורי בעת שכל העצים היו כפרי שניתן לאכילה?

¹¹ הגמרא מוכנה להרחיק לכת ולהציע אפילו את האפשרות שפרי עץ הדר הוא שיח [הפלפל השחור](#) (piper nigrum) שגם הוא: "עץ שטעם עזו ופריו שווים". הצעה זו נראית תמוהה ביותר. ראה שם בגמרא מדוע נדחה הפלפל, משום שכמה גרגירים תביא? אחד? אינו ניכר. יותר מאחד? אחד אמרה התורה. נראה בפשטות שכבר הייתה מסורת שפרי עץ הדר הוא האתרוג וכך גם לגבי המינים האחרים, והדיון בגמרא הוא לצורך חידוד ובידור ומציאת סמך למה שכבר היה נהוג ומקובל.

¹² גם על הנימוק שהגמרא מביאה בשם רבי, יש ערעור, שלא רק באתרוג יש סוגים שונים של פירות: גדולים, קטנים, תמימים ובעלי מומים, אלא גם בפירות רבים אחרים. עכ"פ, נימוקו של רבי הוא מעניין במיוחד לאור העובדה שאנחנו כה מדקדקים באתרוג שיהיה מהודר וכלי שום פגם, שריטה, נקודות שחורות, בלעטאלאך וכו', מה שגם מאמיר מאד את מחירו. והנה רבי אומר שכל הסיבה לבחירת האתרוג כפרי הדר היא משום שהוא כמו דיר של כבשים שיש בו כל מיני סוגים ומינים של כבשים, כולל בעלי מומים שפסולים לקרבן. והרי זה דומה לכריכת ארבעת המינים ביחד על מנת לחבר את אלה שאין בהם טעם ואין בהם ריח עם שאר המינים ולעשותם אגודה אחת. ראה דברינו [אגודה אחת](#) בראש השנה.

¹³ מפרש רש"י שם: "כלומר, האי גדולים וקטנים לאו של שנה אחת קאמר, אלא גדולים של אשתקד וקטנים של שנה זו, שהאתרוג דר וגדל באילנו שנים ושלוש שנים, וכשבאין וחונטין של עכשיו עדיין גדולים דאשתקד קיימין בו. וזו כוונת רבי.

¹⁴ רבי אבהו חוזר על דברי רבי (הסופיים) בלשון אחרת. כפי שמבאר שם רש"י: "הדר - והיא היא דרבי, אלא במשמעותא פליגי, מר דריש ליה לשון דיר, ומר דריש ליה לשון דירה".

¹⁵ הידרולוגיה - מדע העוסק בחקר מרחבי המים בעולם ומחזורם בטבע (אבן שושן).

¹⁶ עוד על אתרוג, ראה הדמיון שלו לתפוח, לפחות כשיטת רבינו תם המסתמך על התרגום לספר שיר השירים (על הפסוק וריח אפך כתפוחים): "דתפוח היינו אתרוג וריח אפך כתפוחים מתרגמינן כריחא דאתרוגא" (תוספות מסכת שבת דף פח עמוד א). ראה גם שמות רבה יז שגם התפוח השתבח בכך שיש בו טעם ויש בו ריח. אז אולי פרי הדר הוא התפוח? זו לפחות יכולה הייתה להיות הצעה יותר מאתגרת מאשר פלפל שחור ומחדדת שהעיקר הוא שחכמים קבעו שהוא האתרוג.

על ארבעת מינים הללו, שנאמר: "שלושה המה נפלאו ממני" (משלי ל יח) - פסח מצה ומרור.¹⁷ "וארבעה לא ידעתים" (שם) - אלו ארבעה מינים שבלולב שבקש לעמוד עליהם. "פרי עץ הדר" - מי יאמר שהוא אתרוג? כל האילנות עושים פירות הדר! "כפות תמרים" - התורה אמרה: טול שתי כפות תמרים להלל בהן והוא אינו נוטל אלא לולב - ליבה של תמרה! "וענף עץ עבות" - מי יאמר שהוא הדס? הרי הוא אומר במקום אחר: "צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ... ועלי עץ עבות" (נחמיה ח טו).¹⁸ "וערבי נחל" - כל האילנות גדלים במים! - "וארבעה לא ידעתים".¹⁹

חזר ומזכירן פעם אחרת, שנאמר: "שלושה המה מטיבי צעד וארבעה מטיבי לכת" (משלי ל כט), "ארבעה הם קטני ארץ והמה חכמים ומחוכמים" (שם כד) - אלו ארבעת מינים, שכל אחד ואחד מישראל הולך ורץ ולוקח לו מהן להלל להקב"ה והם נראים קטנים בעיני אדם וגדולים המה לפני הקב"ה. ומי פירש להם לישראל ארבעת מינים האלו שהן אתרוג, לולב, הדס וערבה? חכמים, שנאמר: "והמה חכמים מחוכמים" (שם, סוף הפסוק).²⁰

חג שמח ומועדים לשמחה מחלקי המים

¹⁷ נפלא מאיתנו להבין מה נפלא משלמה בשלוש המצוות "פסח, מצה ומרור" הנזכרות במפורש בתורה. מה כאן "נפלאו ממני"? אולי פרטי הדינים והדקדוקים? לגבי מרור, יש אמנם דיון בגמרא פסחים לט ע"א מהו המרור, אך דווקא שם אין בעיה וכמעט כל ירק מתאים: "תני בר קפרא; אלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בעולשין, ובתמכא, בחרחלין, בחרחבינין, ובחזרין. רב יהודה אומר: אף עולשי שדה, ועולשי גינה, וחזרת" ועוד שם. כל המאיר איננו בנושא "נפלאו" זה של פסח, מצה ומרור, יבורך בכל מילי דמיטב.

¹⁸ הפסוק בנחמיה מציב קושי מיוחד לפירוש חז"ל שהדס הוא "עץ עבות" שהרי הפסוק מונה את שניהם, "עץ עבות" ו"עלי הדס", משמע שמדובר בשני דברים שונים! למסקנת הגמרא (סוכה לז ע"א) ולהלכה, פסוק זה עוסק בחומרים המיועדים לעשיית הסוכה ולא בארבע המינים ולומדים ממנו כנגד שיטת ר' יהודה הסובר שאפשר לסכך את הסוכה רק בארבעה המינים (סוכה לו ע"ב: "רבי יהודה אומר אין סוכה נוהגת אלא בארבעה מינים שבלולב"). אבל ההבחנה בין "עץ עבות" ל"עלי הדס" בעינה עומדת.

¹⁹ שלמה מפרש בדיוק מהם השלושה שנפלאו ממנו וארבעה שאינו יודע: "דרך הנשר בשמים, דרך נחש עלי צור, דרך אניה בלב ים ודרך גבר בעלמה" (משלי ל יט). אבל לדרשן זה כמובן לא מפריע להציג, באמצעות שלמה - אותו שלמה שנחשב לאבי המדרש (איזן וחקיקר ותיקן משלים הרבה, ראה שיר השירים רבה א א) - את הרעיון שהוא מבקש להציג, כפי שנראה בהמשך הדרשה.

²⁰ הפסוק המלא במשלי שאותו דורש המדרש הוא: "ארבעה הם קטני ארץ והמה חכמים מחוכמים". ותורף המדרש הוא שחז"ל הם שקבעו מה הם ארבעת המינים ואין להרהר אחר קביעתם. מדרש זה כאילו חוזר על כל הגמרות שהבאנו לעיל ומסכים עם השאלות וההשגות, יותר מאשר עם התשובות שניתנות שם. לאמור, כל הפסוקים והנימוקים של קביעת ארבעה המינים הם לא הסיבה האמיתית. הסיבה האמיתית היא גזירת חכמים (או שמא מסורת?). השווה מדרש זה עם מדרש במדבר רבה בראש פרשת חוקת: "אמר שלמה על כל אלה עמדתי ופרשה של פרה אדומה חקרת ושאלתי ופשפשתי (קהלת ז) אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני". קביעת ארבעת המינים כמוה כפרשת פרה אדומה: "חוקה חקקתי גזירה גזרתי אי אתה רשאי לעבור על גזרתי" (במדבר רבה שם). גזירת חכמים כגזירת התורה. ראה דברינו [חוקה חקקתי גזירה גזרתי](#) בפרשת חוקת.